

Міністерство освіти та науки України
Запорізький національний технічний університет

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
з курсу **«ФІЛОСОФІЯ»**
для семінарських занять
денної форми навчання ІФ факультету

2018

Методичні рекомендації з курсу «Філософія» для семінарських занять денної форми навчання ІФ факультету / Укладач: Н.М. Дєвочкіна. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2018. –38 с.

Укладач:

к.філос.н., ст. викл. Дєвочкіна Наталя.Миколаївна.

Рецензент: кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії ЗНУ Малиновська Ольга Станіславовна

Відповідальний за випуск:

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ЗНТУ Дєвочкіна Н.М.

Затверджено
на засіданні кафедри філософії ЗНТУ,
протокол № 8 від «12» червня 2018 р.

Рекомендовано до видання
НМК Гуманітарного факультету
протокол № 8 від «21» червня 2018 р.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Плани семінарських занять по філософії	6
Контрольні питання	13
Словник філософських термінів.....	16
Перелік основної та додаткової рекомендованої літератури.....	36

ПЕРЕДМОВА

За останні роки в духовному житті українського народу відбулися істотні зміни. Йде докорінна перебудова буквально всіх сфер суспільного життя: матеріально-виробничої, суспільно-політичної і духовної. Процеси змін охоплюють як сферу суспільного буття так і сферу суспільної свідомості.

Осягнення сучасного розуміння фундаментальних проблем людського буття є справою далеко не простою і вимагає чималих зусиль. Це зумовлює високі і відповідальні вимоги до якості і підготовки спеціалістів, їх професійної кваліфікації, політичної зрілості, формування їх свідомості і наукового світогляду. Саме цим зумовлена потреба в подальшому вдосконаленні викладання суспільних наук, зокрема філософії. Майбутнім фахівцям необхідно мати вміння тверезо аналізувати факти і явища природної і соціальної дійсності, керуватися в своїй практичній діяльності об'єктивною логікою самого життя, а не різного роду догмами і стереотипами.

Програма курсу "Філософія" розрахована на світоглядно-методологічну підготовку студентів, систематизовану освіту в галузі знань і передбачає важливе завдання – освоєння усього багатства духовної культури сучасної цивілізації шляхом висвітлення таких проблем, які були і залишаються в центрі уваги всіх філософських систем минулого і сучасного.

Запропоновані методичні рекомендації підготовлено у відповідності з програмою курсу "Філософія" для вищих навчальних закладів III IV рівнів акредитації, який має за мету допомогти студентам зорієнтуватися в сучасній філософській проблематиці, окреслити напрямки розуміння основних питань, сприяти у підборі літератури до кожної теми. При підготовці особлива увага зверталась на творче ставлення студентів до філософських традицій, освоєння найбільш визначних досягнень світової філософської думки. Автор прагнув подати надбання філософської культури на відповідному рівні їх змістовної репрезентативності, повноти та систематичності. Змістовні пріоритети даного видання орієнтовані на становлення і розвиток такого типу свідомості, який виключає догматизм та ідеологізаторство, базується на конструктивно-критичних підходах, орієнтується на раціональну обґрунтованість, гуманістичні ідеали,

гармонійне поєднання національних традицій і загально-людських цінностей.

Методичні рекомендації покликані допомогти студентам стаціонарної форми навчання в оволодінні теоретичною частиною вузівського курсу "Філософія", розвитку самостійного творчого мислення, участі в дискусіях, навичками самостійної підготовки доповідей і виступів, досвідом застосування філософських знань для пояснення фактів, явищ і процесів навколишньої дійсності .

Щоб стати спеціалістом високої кваліфікації, керівником трудового колективу, установи студент повинен виробити в собі потребу, вміння і звичку самостійно працювати з літературою, творчо здобувати знання і уміло застосовувати їх в сфері своєї майбутньої професійної діяльності. В практичному досягненні цієї мети, ефективними засобами є вивчення першоджерел, усвідомлене ознайомлення з додатковою літературою, розв'язання логічних вправ, аналіз проблемних ситуацій тощо. Лише на цьому шляху можна забезпечити глибоке засвоєння філософської теорії, формування потреби і вміння застосовувати її закони, принципи і категорії до аналізу різних явищ і процесів та до осмислення учбового матеріалу спеціальних навчальних дисциплін.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ПО ФІЛОСОФІЇ

Тема 1. Філософська пропедевтика (2)

1. Світогляд, його структура, функції історичні типи.
2. Специфіка філософського знання: істотні ознаки та класифікація дисциплін.
3. Східна та західна традиції філософування: умови виникнення та особливості існування.
4. Основні етапи розвитку філософського знання. Методологія історико-філософського пізнання.

Реферати

1. Світогляд та його структура.
2. Філософія в системі культури.
3. Основні теми філософських роздумів.
4. Методологія історико-філософського пізнання.
5. Особливості розвитку східної та західної філософії.
6. Міфологія як перший історичний тип світогляду.

Література

1. Горский В.С. История философии в контексте культуры // Филос. и социол. мысль. – 1991. – № 3.
2. Григорьева Т.П. Дао и логос: Встреча культур. – М., 1992.
3. Зотов А.Ф. Существует ли мировая философия?//Вопросы философии. – 1997. - №4.
4. Косарев А. Философия мифа: Мифология и ее эвристическая значимость. – М.: ПЕРСЭ; - СПб., 2000.
5. Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды. – К., 2000.
6. Мамардашвили М.С. Как я понимаю философию. – М., 1990.
7. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. – М., 1992.
8. Черній А.М., Чекаль Л.А., Причипій Є.М. Філософія. - К., 2003.

Тема 2. Антична філософія (2)

1. Натурфілософський етап розвитку давньогрецької філософії: проблема першопочатку (Фалес, Піфагор, Парменід, Геракліт) та взаємозв'язку руху та матерії (Емпедокл, Анаксагор, Демокріт).
2. Класичний період давньогрецької філософії (софісти, Сократ).
3. Антична класика у пошуках обґрунтування ідеального у філософських системах Платона й Арістотеля.
4. Еллінізм як завершальний етап розвитку античної філософії (епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, неоплатонізм).

Реферати

1. Основні етапи розвитку античної натурфілософії.
2. Проблема людини в філософії Античності.
3. Вчення Платона про пізнання.
4. Основні ідеї праці Арістотеля „Метафізика”.
5. Античні концепції держави (Платон, Арістотель).
6. Основні течії і представники елліністичної філософії.

Література

1. Аристотель. Метафізика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т.1. – М., 1976.
2. Лосев А.Ф. История античной философии в конспективном изложении. – М., 1998.
3. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии. – М.: Аграф, 1997.
4. Платон. Государство // Платон. Сочинения. Т.3. – М., 1994.
5. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Античность. – СПб., 1994.
6. Татаркевич В. Історія філософії: т. 1: Антична і середньовічна філософія. – Львів, 1997.
7. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1. – М., 1989.
8. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 2002.

Тема 3. Філософія доби Середньовіччя (2)

1. Особливості християнського способу філософування (монотеїзм, теоцентризм, креаціонізм).
2. Патристика: побудова універсальних систем християнського світогляду (Оріген, Августин Аврелій, Діонісій Ареопагіт).
3. Схоластика: осягнення Бога засобами розуму (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський).
4. Проблема універсалій: номіналізм і реалізм.
5. Християнський містицизм (Майстер Екгарт).

Реферати

1. Основні етапи розвитку середньовічної філософії.
2. Проблемні питання філософії патристики.
3. Співвідношення віри та розуму в філософії доби Середньовіччя.
4. Августин Блаженний про виникнення історії.
5. Співвідношення філософії та теології в творчості Фоми Аквінського.
6. Філософська суперечка номіналізму і реалізму.
7. Експериментальна філософія Середньовіччя.

Література

1. Аврелій Августин. Исповедь. – М., 1991.
2. Александрова О. Філософія середніх віків та доби Відродження. – К., 2002.
3. Зеньковский В.В. Основы христианской философии. – М., 1997.
4. Коплстон Ф.Ч. История средневековой философии. – М., 1997.
5. Мудрагей Н.С. Проблема рационального и иррационального: Античность, Средневековье // Вопросы философии. – 1982. -№9.
6. Рассел Б. История западной философии: В 2 т. Т. 1. – М., 1993.
7. Татаркевич В. Історія філософії: т. 1: Антична і середньовічна філософія. – Львів, 1997.
8. Фома Аквинский. О началах природы // Время, истина, субстанция: от античной рациональности к средневековой. – М., 1991.

Тема 4. Філософія доби Відродження (2)

1. Гуманістична спрямованість філософії доби Відродження (Данте Аліґ'єрі та Ф. Петрарка).
2. Різновиди ренесансного пантеїзму (Н. Кузанський і Дж. Бруно).
3. Утопічні проекти філософії Відродження (Т. Кампанелла та Т.Мор).
4. Утилітаристична спрямованість ренесансної філософії (Л.Валла та Н. Макіавеллі).

Реферати

1. Філософія італійського гуманізму.
2. Натурфілософська проблематика філософії доби Відродження.
3. Різновиди ренесансного пантеїзму.
4. Соціальні утопії доби Відродження.
5. Політична філософія Н. Макіавеллі.

Література

1. Александрова О. Філософія середніх віків та доби Відродження. – К., 2002.
2. Баткин Л.М. Ренессанс и утопия // Из культуры средних веков и Возрождения. – М., 1976.
3. Горфункель А.Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения. – М., 1977.
4. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980.
5. Макиавелли Н. Государь. – Минск, 1999.
6. Рассел Б. История западной философии: В 2 т. Т. 1. – М., 1993.
7. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2. – Спб., 1994.

Тема 5. Новоевропейська філософія (2)

1. Беконівська програма реорганізації пізнання як висхідний пункт філософії Нового часу.
2. Позиції класичного раціоналізму: дуалізм Р. Декарта, пантеїзм Б.Спінози, монадологія Г. Ляйбніца.
3. Різновиди новоговропейського емпіризму (Т. Гоббс, Д. Локк).

4. Концепція „імматеріалізму” Дж. Берклі та позиція агностицизму Д. Юма.

Реферати

1. Місце філософії Нового часу в поступі європейської думки.
2. Обґрунтування експериментального ставлення до природи в філософії Ф. Бекона.
3. Принципи побудови класичного раціоналізму: дуалізм чи монізм?
4. Структура та чинники досвіду в емпіричній філософії Нового часу.
5. Критика ідеї матеріальної субстанції Дж. Берклі.
6. Несубстанційні підстави філософії Д. Юма.

Література

1. Бэкон Ф. Новый органон // Бэкон Ф. Сочинения: В 2 т. Т. 2. – М., 1972.
2. Гоббс Т. Левиафан // Гоббс Т. Сочинения в 2-х томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1989.
3. Гусев В. І. Історія західноєвропейської філософії XV – XVII ст. – К., 1994.
4. Декарт Р. Рассуждения о методе // Декарт Р. Сочинения: В 2 т. Т.1. – М., 1989.
5. Локк Д. Опыт о человеческом разуме // Локк Д. Избранные философские произведения. В 2-х томах. Т. 2. – М., 1960.
6. Рассел Б. Історія західної філософії – К., 1995.
7. Соколов В.В, Европейская философия XV – XVII веков. – М., 1984.
8. Спиноза Б. Этика. – СПб., 1994.

Тема 6. Філософія доби Просвітництва (2)

1. Формування просвітницького культу розуму в філософії XVII - XVIII ст.
2. Світ як „механічна система” (Ф.Вольтер, Ж. Ламетрі).
3. Просвітницьке тлумачення теорії суспільного договору.
4. Внутрішня критика панлогізму Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Г.Лессінг).

Реферати

1. Історія терміну „Просвітництво”.
2. Засади програми культивування розуму в філософії Просвітництва.
3. Принципи філософського деїзму в просвітницькій філософії.
4. Теорія природного права в філософії Просвітництва.

Література

1. Адорно Т., Хоркхаймер М. Дialeктика Просвещения. – М., 1997.
2. Вольтер. Философские сочинения. – М., 1988.
3. Гайденко П.П. Эволюция понятия науки (XVII – XVIII). – М., 1987.
4. Історія філософії. – К., 2002.
5. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 3. – Спб., 1996.
7. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М., 1998.
8. Стратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.

Тема 7. Некласична філософія XIX ст. (2)

1. Обґрунтування концепції „матеріалістичного розуміння історії” в філософії марксизму.
2. Співвідношення науки і філософії: перша і друга хвилі розвитку позитивізму.
3. Позараціональні виміри „життя” в філософії (А. Шопенгауер, Фр.Ніцше, А.Бергсон).
4. Християнський екзистенціалізм С.К’єркегора.

Реферати

1. Категорії „суспільного буття” і „суспільної свідомості” в філософії марксизму.
2. Предмет філософії і класифікація наук в філософській концепції Г.Спенсера.
3. Концепція „надлюдини” Ф. Ніцше.
4. Етапи розвитку особистості в філософії С. К’єркегора.

Література

1. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века. – М., 1997.
2. Кушаков Ю.В. Карл Маркс і кінець німецької класичної філософії // Дні-науки – 1997: Матер. наук. доп. та вист. Студ., асп., викл., докт. – К., 1997. – Ч.1.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М., 1993.
4. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. – М., 1970.
5. Ницше Ф. Так казал Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого. – К., 1993.
6. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 4. – Спб., 1997.
7. Спенсер Г. Синтетическая философия. – К., 1997.
8. Шопенгауэр А. Мир как воля и как представление. – М., 1992.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Поняття і функції світогляду.
2. Визначення філософії: історичні форми і сучасність.
3. Основні етапи розвитку давньогрецької філософської думки.
4. Розуміння сутності людини та специфіки її пізнання у давньогрецькій філософії (софісти, Сократ, Платон).
5. Вчення про душу і пізнання Аристотеля.
6. Платон і Арістотель: погляди на суспільство та державу.
7. Філософські напрямки еллінізму.
8. Періоди розвитку та основні проблеми середньовічної філософії.
9. Філософська концепція Аврелія Августина.
10. Проблема співвідношення віри й знання у філософії Фоми Аквінського.
11. Гуманістичні ідеали філософської думки епохи Відродження.
12. Соціально-політичні утопії доби Відродження.
13. Основні філософські проблеми Нового часу.
14. Вчення Ф.Бекона про метод пізнання.
15. Загальна характеристика класичного раціоналізму Нового часу: основні персоналії і проблеми (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц).
16. Емпіричні розробки філософії Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк).
17. Обмеженість емпіричного доведення за Д. Юмом.
18. Французьке Просвітництво: основні ідеї та персоналії.
19. Смысл теорії природного права і суспільного договору в філософії Просвітництва.
20. Загальна характеристика та відмінності представників німецького ідеалізму.
21. Новизна гносеологічних та етичних уявлень Канта.
22. Принципи побудови філософської системи Г. Гегеля.
23. Філософська антропологія Л. Фюрбеха.
24. Тенденції розвитку некласичної філософії наприкінці XIX ст.
25. Вихідні положення філософії марксизму.
26. Головні категорії філософії життя ("життя" і "воля").
27. Етапи розвитку позитивізму.
28. Християнській екзистенціалізм С. К'єркегора.
29. Феноменологія Е. Гуссерля (основні поняття).
30. Проблема „екзистенції” в філософії XX ст.
31. Основні позачії філософської герменевтики в XX ст.

32. Філософське становлення фрейдизму.
33. Філософський постмодерн.
34. Особливості та основні етапи розвитку філософської думки в Україні.
35. Філософська думка в культурі Київської Русі.
36. Філософські погляди Г. С. Сковороди.
37. Концепція "філософії серця" П. Юркевича.
38. Розвиток уявлень й особливостей розуміння буття в історії філософії.
39. Категоріальний вираз буття.
40. Питання про онтологічний статус категорій (Платон, Аристотель, Кант, Гегель).
41. Філософське осягнення категорій „простір” і „час”.
42. Теорія пізнання, її предмет і метод.
43. Тлумачення знання в класичній та некласичній філософії.
44. Філософське розуміння поняття "істина" (абсолютність, відносність і конкретність істини).
45. Проблема суб'єкта й об'єкта пізнання.
46. Проблема раціональності в історії філософської думки.
47. Наука як пізнавальна діяльність, система знання, культурний феномен, соціальний інститут.
48. Філософія і наука.
49. Співвідношення емпіричного і теоретичного в пізнанні.
50. Основні форми наукового пізнання: проблема, ідея, гіпотеза, теорія.
51. Методологія та основні загальнонаукові методи наукового пізнання.
52. Емпіричні методи пізнання.
53. Методологія пізнання сучасної науки.
54. Філософські обґрунтування поділу наук про природу і суспільство (В. Віндельбанд, К. Поппер).
55. Філософські засади принципу класифікації природничих наук.
56. Основні етапи розвитку натурфілософії у її зв'язку з природничими науками.
57. Техніка і новітні технології як предмет філософського осмислення.
58. Основні етапи розвитку техніки.

59. Глобальні проблеми сучасності як предмет філософського осмислення.
60. Діяльність як спосіб існування соціального.
61. Суспільство та його соціальні складові.
62. Філософське осягнення політики (на засадах філософії Платона, Арістотеля й Макіавелі).
63. Суспільство як предмет сучасної соціальної філософії.
64. Типології суспільства в сучасних концепціях соціальної філософії (К.Поппер, Р.Арон, Д.Белл, О.Тоффлер).
65. Філософські моделі соціальної реальності.
66. Індивід і соціум. Поняття про особу.
67. Основні етапи розвитку соціальної філософії.
68. Проблема відчуження.
69. Філософська антропологія.
70. Проблема людини як одвічна філософська проблема.
71. Філософські аспекти проблеми походження людини.
72. Поняття культури. Історичні моделі культури.

Словник філософських термінів

Абсолют — те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютом розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абстракція — мислене відокремлення окремих властивостей предметів і перетворення їх у самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість і т. п.). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

Абсурд — нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії Кам'ю одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

Агностицизм — напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей (Юм, Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ як він нам даний і світ сам по собі. Перший пізнаваний, другий принципово недосяжний. Корені агностицизму в принциповій незавершеності процесу пізнання.

Аксіологія — вчення про цінності. Окрема філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аксіома — твердження, яке при побудові теорії приймається за очевидну істину, на якій ґрунтуються інші твердження.

Алогізм — непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

Альтернатива — вибір між двома суперечливими можливостями.

Альтруїзм — моральний принцип, в основі якого лежить бажання блага іншому; альтруїзм протилежний егоїзму.

Аморалізм — нігілістичне ставлення до моральних норм.

Аналіз — метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія — напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Аналогія — умовивід, в якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. Аналогія лежить в основі моделювання.

Антиномія — суперечність між двома твердженнями, в основі якої лежать не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з

якої вони виводяться. Антиномії зустрічаються у філософії (Кант) і математиці. Поняття антиномії близьке до апорії.

Антитеза — твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антропогенез — процес формування людини, переходу від тварини до розумної істоти.

Антропологізм - філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог і т. ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Антропологія філософська - філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм — світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром і метою всіх подій у всесвіті.

Апологети — 1) ранньохристиянські письменники (Юстин, Тертулліан, Оріген) II-III ст., які захищали від критики християнське вчення; 2) захисники тих чи інших течій.

Апорія — суперечність у міркуванні, корені якої лежать за рамками логіки. Історично апорії відкрив Зенон з Елеї (апорії руху, простору і часу). Поняття апорії близьке за змістом до антиномії.

Апріорі — ідеї чи форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні в свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції природжених ідей. Протилежним до апріорі є поняття апостеріорі.

Апостеріорі — знання, набуте в процесі досвіду.

Аскетизм — моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

Безкінечне — протяжність, кінець якої безперервно віддаляється. Діалектично пов'язане з кінечним і складається з кінечного.

Безперервне — зв'язок, стирання граней між розрізненим, дискретним (роздільним), перервним.

Братські школи - навчальні заклади в Україні XVI-XVII ст. Почали створюватись у 80-х роках XVI ст. на кошти міщан, а тому набули назви братських. Першою з'явилась Львівська братська школа (1586 р.). Згодом аналогічні школи виникли у Рогатині, Перемишлі,

Вінниці, Немирові, Кременці, Кам'янець-Подільському, Києві (1615 р.) тощо. Головна увага братських шкіл була спрямована на вивчення рідної мови, пізніше грецької й латинської мов. Братські школи були важливими осередками формування національної свідомості, засобами боротьби за національну незалежність.

Буття — 1) найбільш загальна визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, ми констатуємо її буття; 2) найбільш загальна властивість всього сущого (і матеріальні речі та ідеї і цінності мають буття й об'єднуються нами в єдиний наш світ); 3) буття як об'єктивне існування на протизагад фантому, ілюзій.

Верифікація — у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Вона полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів. Неопозитивісти прийшли до висновку, що релігійні та філософські твердження, на відміну від наукових, не підлягають верифікації. Поппер розвинув принцип верифікації до фальсифікації.

Відчуження — термін, який широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фюрбач) і марксизмі для характеристики суперечності (напруги, ворожості) у відношенні суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні відчуження — це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю.

Віра — не обґрунтоване розумом прийняття існування чогось (Бога, долі, моральних чеснот іншого, Атлантиди, наукових об'єктів) за істину і дії у відповідності з цим прийняттям.

Волюнтаризм — течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональний, тобто несвідомий первень. Найбільш відомі представники — Шопенгауер, Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

Вульгарний матеріалізм — течія в матеріалізмі XVIII-XIX ст. (Кабаніс, Бюхнер, Фохт), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів. Характер мислення вони визначали залежно від клімату, їжі та ін.

Гедонізм — етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.).

Генетичний метод — метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

Герменевтика — один з філософських методів, який широко застосовується в гуманітарних науках. Суть герменевтики полягає в тлумаченні, розумінні феноменів культури. Якщо в астрономії приналежність вченого до тієї чи іншої культури (китайської, індійської, європейської) не впливає на істину, то в гуманістиці інтерпретація виходить завжди з певної культури. Тут суб'єктом принципово ігнорувати не можна. Головні проблеми герменевтики — залежність інтерпретації певного феномену від контексту культури, в якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гіпотеза — припущення, недоведення твердження. В науці — здогадка, яка вимагає фактичних підтверджень. Поппер усі наукові твердження називає гіпотезами, оскільки в процесі розвитку науки вони будуть замінені іншими гіпотезами.

Гносеологія — теорія пізнання, одна з основних філософських дисциплін (поряд з онтологією), яка досліджує закономірності процесу пізнання. Особливого розвитку набула у філософії Нового часу (див. емпіризм і раціоналізм). Центральні проблеми — істина, суб'єкт і об'єкт, емпіричне і раціональне пізнання.

Гуманізм — 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування світської культури, незалежної від релігії; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з "вічних цінностей" і "природних прав". Гуманізм долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеженості у ставленні до людини.

Дедуція і індукція — два протилежні методи пізнання, в основі яких лежить рух думки від загального до одиничного (дедукція) і від одиничного до загального (індукція).

Дейзм — філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається в хід справ. Був поширений у ХУІ-ХУІІІ ст.

Детермінізм — пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип детермінізму посідає провідне становище в науці і матеріалістичній філософії.

Дефініція — визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку видових особливостей. Наприклад, "береза — це дерево з білою корою".

Діалектика — один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого лежить взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Гегель, Маркс). Основні ідеї діалектики за Гегелем: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Діалектичний матеріалізм — термін, яким позначалась філософія К.Маркса, що поєднувала матеріалізм і діалектику.

Досвід — сукупність переживань людини. Можна виділити зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого — саморефлексія, роздуми.

Дослід — те ж, що й експеримент.

Дуалізм — світогляд, який основоположними вважає два рівноправних і протилежних начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух — ідеальний первень (принцип) на протигагу природі як матеріальному первню. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух — настанова на всезагальне — моральні, релігійні і правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

Екзистенціалізм — філософська течія Заходу, основною проблемою якої є існування (екзистенція) людини, яка трактується як суб'єктивно-неповторний і недосяжний для розуму (ірраціональний) потік переживань (детальніше див. у тексті).

Еклектика - поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Еклектика свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б подолала ці суперечності.

Елемент і система. Елемент — прийнятий у даній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма і т. ін.). Система — сукупність елементів, між якими існує взаємозв'язок. Взаємозв'язок елементів називається структурою. В сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходить багатоканальний системний або системно-структурний метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

Еманація — у вченні неоплатоніків "випромінювання" вищими формами буття нижчих.

Емпіризм — 1) течія в гносеології, яка вважає чуттєвий досвід головним джерелом знання і критерієм істини. Емпірики применшують роль розуму в пізнанні; 2) напрям у філософії Нового

часу (Бекон, Локк, Юм), прибічники якого орієнтувались на чуттєвий досвід.

Енциклопедисти — французькі мислителі-просвітелі (Дідро, Даламбер, Монтеск'є, Вольтер, Руссо та ін.), які брали участь у виданні "Енциклопедії" — першого твору, що систематизував наукове знання того часу.

Епістемологія — те ж, що і теорія пізнання або гносеологія. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Закон — об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Заперечення — протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза "Ця подія — випадкова"; антитеза "Ця подія – не випадкова".

Заперечення заперечення — один з основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез), знімає протилежності тези і антитези. (Ця подія і випадкова і не випадкова.)

Зміст і форма — категорії філософії; зміст — те, що підлягає "формуванню", це — елементи (складові) певної системи, форма — структура, принципи організації змісту. В процесі пізнання ми формалізуємо зміст (переводимо його в графіки, формули). Це — **формалізація**. І, навпаки, надаємо певного конкретного значення формалізованим системам. Це — **інтерпретація**.

Ідеал — взірець досконалості, який виступає орієнтиром діяльності людини.

Ідеалізація — один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворення їх в ідеальні об'єкти, наприклад, точка, абсолютно чорне тіло і т. ін.

Ідеалізм — напрям у філософії, який первинним, вважає ідеальний первень — Бога, дух, розум і т. ін. Згідно з ідеалізмом духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють **об'єктивний** (Платон, Гегель) і **суб'єктивний** (Берклі, Мах) ідеалізми.

Ідеальне — протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; Ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

Ідеологія — сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце в світі, на хід історії і т. ін. Ідеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Іманентне і трансцендентне — протилежні за змістом поняття в кантівській філософській традиції, які характеризують спосіб буття досліджуваного предмета чи явища стосовно свідомості. Іманентне — це внутрішньо включене в свідомість, скажімо, сприймання, пригадування, існують тільки у свідомості. Трансцендентне — те, що існує поза свідомістю, наприклад, річ у собі, Бог.

Індукція — логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інтеграція і диференціація — два протилежні моменти розвитку. Інтеграція полягає в поєднанні розрізненого в ціле, а диференціація — розрізнення однорідного, наприклад, спеціалізація органів.

Інтенція — спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні — будинок, у міркуванні — числа, у фантазії — русалки і т. ін.

Інтерсуб'єктивний — такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Інтроспекція — спостереження за перебігом власних психічних процесів. Один із допоміжних методів пізнання в психології.

Інтуїтивізм — течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (Шопенгауер, Бергсон).

Ірраціоналізм — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт) джерелом пізнання інтуїція почуття.

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. також **конвенціоналізм і прагматизм**). Гегель вважав, що істина — це система знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини. Див. також критерій істини.

Історизм — принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку. Історизм почав активно пробиватися в науку після Ч. Дарвіна.

Історичний матеріалізм — соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, згідно з Марксом, визначає основні ступені (формації) історії людства – первісний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендує на роль єдиної наукової теорії суспільства.

Історичного коловороту теорія — історичні концепції О.Шпенглера, А.Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), розвиток яких іде по циклу — дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

Картезіанство — напрям у філософії XVII-XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив - термін, введений Кантом для позначення безумовного морального обов'язку, веління. Категоричний – безумовний, імператив – веління, наказ. Суть категоріального імперативу Кант формулює так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Категорія — найбільш загальне поняття, форма мислення, в якій відтворюються універсальні властивості речей. Будь-яка річ має якісні і кількісні, просторові і часові, причинні та інші визначення. Аналіз категорій дано в працях Арістотеля, Канта, Гегеля.

Каузальність — те ж, що і причинність.

Кількість — число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага довжина) або міра сукупності речей однієї якості. За вченням Гегеля, кількість на певному етапі переростає в якість.

Конечне і безкінечне — філософські категорії, які характеризують обмеженість і необмеженість речей і процесів. Конечне – протяжність, яка почалась і закінчилась. Безкінечність — протяжність, кінець якої безперервно відсовується. Конечне і безкінечне діалектично пов'язані. Конечне містить безкінечність (його можна ділити до безкінечності) і, навпаки, безкінечне складається з кінцевого.

Культура — в широкому розумінні все, що не є природа; сукупність матеріальних і духовних здобутків людства; у вузькому розумінні поняття культури протиставляється поняттю цивілізації. Тут під культурою розуміють неповторні духовні здобутки певного народу — релігію, мову, мистецтво, тоді як під цивілізацією — раціоналізовані витвори — техніку, науку, бюрократію, які легко передаються від народу до народу.

Лінгвістична філософія — напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

Логіка — наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні закони логіки: 1) закон тотожності; 2) закон несуперечності; 3) закон виключеного третього. Дотримання законів і правил логіки є запорукою істинного мислення.

Логос — у старогрецькій філософії багатозначний термін: світовий розум і закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків виступає як думка і слово Бога.

Матеріалізм — напрям в історичному розвитку філософії, який вважає, що першоосновою всього сущого є матерія, і намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Матеріалізм протистоїть ідеалізму і релігії. Матеріалізм був притаманний старогрецьким філософам (Демокріт), просвітництву XVII-XVIII ст. (Дідро, Ламетрі), Марксу.

Матерія — філософська категорія, потилежа ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям і причинними зв'язками з іншими речами і процесами. В деяких філософських системах матерія як неживе протиставляється живому.

Метафізика — 1) за Арістотелем, вихідна філософська дисципліна про буття (світ, душу, Бога); 2) у Гегеля і Маркса метафізика означає заперечення діалектики, тобто вчення, яке розглядає речі без розвитку, без боротьби протилежностей і т. ін.

Метафізичний матеріалізм — так у марксистській традиції позначали матеріалізм XVII-XVIII ст., виходячи з того, що йому не властива діалектика Гегеля. Метафізичному матеріалізму марксистисти протиставили діалектичний матеріалізм.

Метод — спосіб, знаряддя, алгоритм; послідовність операцій, завдяки яким здійснюється пізнання чи практичне перетворення

предмета. Методи бувають спеціальнонаукові, загальнонаукові (аналіз - синтез, індукція - дедукція, моделювання і т. ін.) і філософські (діалектика, феноменологія, герменевтика і т. ін.).

Механіцизм - спрощений підхід до складних, зокрема біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII-XVIII ст.

Мислення — процес відтворення свідомістю дійсності в абстрактних образах (поняттях). Мислення зумовлене практичною діяльністю (воно своєрідно повторює практичні операції з предметом). Закріплюється в мові і функціонує завдяки суспільному життю людини.

Міра — філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. Міра — це протяжність (інтервал) кількісних змін, в межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

Містицизм — релігійно-філософський світогляд, який вчить про можливість досягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття власної свідомості з Богом. Характерний для багатьох релігійних культів і для ряду філософських вчень (Беме, Сведенберг та ін.).

Міф (міфологія) — світогляд родового і ранньокласового суспільства, в якому одухотворені і персоніфіковані природні сили та соціальні явища. Міфологічне відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. В міфі синтетико злиті зачатки науки, релігії, філософії, моралі, мистецтва. Міф — засіб духовного контролю роду над індивідом.

Мова — спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Моделювання — дослідження об'єктів на їх моделях.

Монада — термін, що вживається на означення єдності, органічної цілності і неподільності. Найпростіша неподільна єдність фізичного і психічного у Д.Бруно. У Ляйбніца — абсолютно прості духовні сутності, які лежать в основі всякого буття, духовний атом.

Монізм — світогляд, який пояснює явища світу, виходячи з однієї субстанції, на відміну від дуалізму і плюралізму.

Мораль — система норм, правил, цінностей, ідеалів, поведінку як окремих людей так і соціальних груп у суспільстві; внутрішня мотивація вчинків, поведінки.

Натурфілософія — філософія природи; 1) перший етап у розвитку старогрецької філософії (від Фалеса до софістів); 2) філософське вчення про природу (Шеллінг); 3) філософська претензія на останнє слово в розумінні і поясненні природи.

Необхідність і випадковість — протилежні філософські категорії, якими означають форми зв'язку між явищами. Необхідне означає внутрішній, суттєвий, закономірний зв'язок. Випадкове — зовнішній, несуттєвий, ймовірний зв'язок. Необхідність і випадковість лежить в основі динамічних і статистичних закономірностей.

Неоплатонізм — містико-ідеалістична течія давньогрецької філософії періоду занепаду античності (III-VI ст. н. е.). Поєднував ідеї Платона, стоїків, піфагорійців з містикою Сходу. Представники — Плотін, Порфирій, Прокл.

Неопозитивізм — сучасна форма позитивізму, яка зводить проблематику філософії до аналізу мови науки. Детальніше див. у тексті.

Неотомізм — філософська доктрина католицизму, об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке відроджує і модернізує філософію Т.Аквінського. Див. у тексті.

Неофрейдизм — напрям у філософії і психології XX ст., який поєднав психоаналіз Фрейда із соціологічними теоріями. Поширився переважно в США. Представники (Фромм, Хорні та ін.) відкидали біологічні і механістичні обмеження концепції Фрейда, доповнюючи її здобутками суспільних наук.

Ніщо — відсутність чого-небудь, небуття. В іудейсько-християнській космології Бог створив світ з нічого. Поняття ніщо відіграє важливу роль в екзистенціалізмі: страх небуття (смерті) породжує сенс буття.

Номіналізм і реалізм — 1) протилежні напрями в середньовічній філософії в трактуванні природи, загальних понять (універсалій). Номіналісти вважали поняття іменами, заперечуючи загальне в речах. Реалісти, навпаки, вважали, що загальне існує в речах і відтворюється в поняттях.

Норма — зразок (стандарт) поведінки. Норма як оцінка вчинку з позиції належного пов'язана з цінностями.

Ноосфера — верхній шар земної кулі, втягнутий у розумну діяльність людини (Вернадський).

Ноумен і **феномен** — у філософії Канта поняття, які розмежовують те, що доступне пізнанню (феномен), і те, що лежить за можливостями нашого пізнання (ноумен). Ноуменами Кант, зокрема, вважав речі в собі, Бога.

Об'єкт і **суб'єкт** — вихідні поняття теорії пізнання. Об'єкт — те, що пізнається (природа, суспільство, людина і т. ін.). Суб'єкт — той, хто пізнає, носій активності. Суб'єктом може бути окрема людина, група людей, нація, суспільство в цілому.

Об'єктивний ідеалізм — філософська система, згідно з якою першоосною світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від мене (суб'єкта). Представниками об'єктивного ідеалізму є Платон, Гегель, неотомісти.

Об'єктивність і **суб'єктивність** — поняття, що характеризують відношення суб'єкта до об'єкта. Якщо суб'єкт нав'язує своє мірило об'єкту, не узгоджене з властивостями об'єкта (протагорівське "людина - мірило всіх речей"), то це позиція суб'єктивізму. Коли ж суб'єкт відтворює об'єкт за його власною мірою (скажімо, вимірює твердість, теплоту об'єкта і т. ін. за певними еталонами), то його позиція є об'єктивною.

Онтологія — вчення про першооснови буття. Онтологія досліджує проблеми субстанції, простору і часу, причинності. Кант заперечив можливість онтології. В XX ст. онтологія поновлена в працях Н.Гартмана та екзистенціалістів.

Опис — етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту чи спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричне й теоретичне (напр., математичне) описування явищ.

Панлогізм — риса деяких ідеалістичних філософських вчень (зокрема Гегеля), згідно з якими дійсність розвивається за такими ж логічними закономірностями, що і мислення людини.

Пантеїзм — філософське вчення, згідно з яким Бог і природа тотожні. Бог як носій мислення і активності просякає всі речі природи (Кузанський, Бруно, Спіноза, Шеллінг).

Парадокс — у широкому розумінні — неочевидне висловлювання, істинність якого встановлюється досить важко; в такому сенсі парадоксальними вважають неочікувані висловлювання, особливо коли неочікуваність їх смислу виражена в дотепній формі. В

логіці парадоксом називають висловлювання, які в точному сенсі слова суперечать логічним законам.

Патристика — вчення ранніх (II–III ст.) християнських теологів, отців церкви (Тертуліана, Августина), на яке наклав відбиток платонізм.

Первинні і вторинні якості — згідно з вченням матеріалістів XVII–XVIII ст. (Гоббса, Локка) протяжність, величина, фігура (первинні якості) притаманні самим речам і можуть бути описані механікою, а колір, звук, смак, запах є суб'єктивними (вторинними) якостями, які не властиві самим речам.

Перипатетики — учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

Персоналізм — релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону — людину, Бога (американська гілка – Боун, Хокінг, французька – Муньє, Лакруа). Світ — сукупність духовних персон (щось на зразок монад Ляйбніца).

Підсвідоме — одне з основних понять психоаналізу Фрейда, яким означають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється в снах, обмовках і т. ін.

Пізнання — процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пізнання пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

Плюралізм — 1) філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Ляйбніц); 2) вчення, які визнають множинність істин. Особливо характерний для соціологічних течій Заходу.

Позитивізм — філософія науки, течія, заснована Контом, яка вважала головним завданням філософії дослідження наукового пізнання. Має дотичність до сцієнтизму.

Постулат — вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доказу. Те ж, що і аксіома.

Прагматизм — філософська течія, яка ставить істинність і цінність людського мислення (понять, ідей, вірувань) в залежність від їх практичної ефективності. Виникла і поширилась у США. Представники Пірс, Джеймс, Дьюї.

Практика — цілеспрямована предметна діяльність людини по перетворенню світу. Практична діяльність — спосіб існування людини.

Причинність (каузальність) — взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, при якому одні (причини) породжують інші (наслідок). Причинність — основний принцип наукового пояснення світу, він протистоїть диву (в релігії) — явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Юм і Кант, а також неопозитивісти заперечують об'єктивність причинності, зводять її до суб'єктивної форми упорядкування досвіду.

Прогрес і регрес - зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) і навпаки (регрес).

Просвітництво — ідеологія молодого буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники — Локк, Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо та ін.

Простір і час — основні ознаки матеріальності речей, форми існування матерії. Простір фіксує протяжність речей і їх порядок розташування, а час — тривалість існування речей (процесів) і їх послідовність. Субстанційна концепція простору і часу (Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Ляйбніц, Ейнштейн) вважає, що простір і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. Простір і час взаємопов'язані. Простір визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

Протилежність — поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, при яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

Психоаналіз — розвинута Фрейдом теорія і метод лікування психічних захворювань (неврозів) на основі проникнення в підсвідомість.

Рационалізм — 1) течія в теорії пізнання Нового часу, яка на противагу емпіризму вважала розум основним чинником пізнання (Декарт, Спіноза, Ляйбніц); 2) характерна риса філософії Нового часу, яка вважала розум основою світу, життя людини і суспільства. Всупереч раціоналізму ірраціоналізм кінця XIX - початку XX ст. орієнтується на волю, підсвідоме і т. ін.

Релятивізм — підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом у філософії (софісти, емпіріокритики).

Рефлексія - акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, Я. Пізнання можна досліджувати через результати — зміну наукових ідей, теорій — це об'єктивний метод, а можна через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання — це рефлексія. В цьому розумінні використовується Декартом, Локком, Гуссерлем.

Розсудок і розум — якісно різні рівні мислительної діяльності. Розсудок судить, міркує, тобто оперує поняттями на основі фактів; розум зводить знання в систему на основі ідей. Сфера розуму — конструювання гіпотез, теорій. Поняття за змістом близькі до емпіричного і теоретичного рівнів пізнання. В історії філософії розрізнення розсудку і розуму зустрічається в Кузанського, Канта, Гегеля та ін.

Самосвідомість — акт свідомості, в якому вона намагається усвідомити (пізнати) саму себе, подивитись на себе мовби ззовні. Трудність цього процесу полягає в тому, що межа між об'єктом пізнання (свідомістю) і суб'єктом (самосвідомістю) не чітко визначена. Як показали екзистенціалісти, свідомість, що стала об'єктом, фактично перестала бути живою свідомістю.

Свідомість — відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає свідомість як потік актів (сприймання, пригадування, міркування і т. ін.), що спрямовані на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організовані часовим потоком свідомості.

Світогляд — певна цілісність найбільш загальних знань, цінностей і практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу. Типами світогляду є міфологія, релігія і філософія. У відповідності з трьома компонентами (знання, цінність, настанови) світогляди бувають раціональними і ірраціональними, оптимістичними і песимістичними, пасивно споглядальними і активними.

Свобода — одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. Свобода — підстава

моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає збільшення відповідальності.

Семантика — в логіці розділ, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Семіотика — наука про знакові системи. Основоположник — Ч.Пірс.

Сенсуалізм — напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники -Локк, Берклі, Мах та ін. Поняття близьке за змістом емпіризму.

Силогізм — дедуктивний умовивід, в якому з двох суджень (засновків) робиться висновок. Класифікацію силогізмів вперше дав Аристотель.

Синтез — метод пізнання який полягає у поєднанні частин у ціле.

Скептицизм — 1) філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів і т. ін.; 2) давньогрецька філософська школа IV-III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

Софісти — давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина міра всіх речей). Суб'єктивізували і релятивізували істину. Не гребували різними засобами, щоб збити з пантелику суперника. Звідси негативне значення — софізм, софістика.

Стоїцизм — школи старогрецької філософії епохи еллінізму, в центрі якої стояли етичні проблеми. Стоїки вчили про незворушність, відстороненість від бід і радостей буття. Цей стан вони називали апатією. В буденному значенні стоїк — незворушна, неемоційна людина, яка керується виключно розумом.

Структура — закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

Структуралізм — напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Він розглядає структуру як щось вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. Структуралізм мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники К.Леві-Стросс, М.Фуко та ін.

Суб'єкт — у гносеології — той, хто здійснює пізнавальні зусилля.

Суб'єктивний ідеалізм — напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує **сенсуалістичний суб'єктивний** ідеалізм (Берклі, Юм, Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і **трансцендентальний** суб'єктивний ідеалізм (Кант, Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

Субстанція — незмінна першооснова всього сущого. Субстанція, згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу, породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим першопочатком. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти — Бога.

Суперечність — в логіці порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Гегеля (в діалектиці) суперечність розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

Сутність і явище — категорії філософії, в яких відображаються рівні пізнання дійсності. В категорії явища охоплюється рівень зовнішніх, мінливих, несуттєвих характеристик речей, які дані чуттєвому пізнанню. Сутність відображає внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Ряд філософів твердить, що ми здатні пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти). Діалектики говорять про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Схоластика — середньовічне філософування, що розвивалось у численних філософських школах у рамках теології (IX-XVст.). На формування схоластики значний вплив мала філософія Арістотеля. Найбільш відомі представники: Абеляр, Еріугена, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Дуне Скот. У пізній схоластиці точилася боротьба номіналістів і реалістів.

Сцієнтизм — абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Сцієнтизм знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності і, по суті, розглядає людину як біоробота. Поняття сцієнтизму близьке за змістом до **натуралізму**.

Телеологія — вчення, згідно з яким розвиток, зміни в природі і суспільстві несуть у собі певну мету. І тому відносно них можна ставити питання, не чому (яка причина), а для чого (з якою метою). Якщо стосовно неживого світу такий підхід можливий лише в рамках іdealізму (тут можна твердити, що будь-яке явище створене надприродною силою з певною метою), то стосовно біологічних істот телеологічний підхід мав деякий сенс і з погляду науки.

Теологія — богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

Теорія — ієрархічно розбудована система понять про певну сукупність об'єктів. Теорія включає найбільш загальні ідеї чи принципи, які об'єднують менш загальні поняття. Теорія повинна бути логічно не суперечливою і узгоджуватись з фактами.

Томізм — філософське богословське вчення Т.Аквінського і його послідовників. З кінця XIX ст. трансформоване в неотомізм.

Трансцендентальне — поняття, яким в деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. В свідомості можна виокремити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які в кантіанстві і феноменології називаються трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого "матеріалу" свідомості. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми (одиничне — загальне і т. ін.), за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

Трансцендентний іdealізм — іdealізм, який досліджує трансцендентальне — категорії, правила діяльності свідомості як джерело конституювання об'єктивної дійсності.

Умовивід — хід логічних міркувань, за якого з наявних положень (засновків) отримується нове знання (висновки). Умовиводи бувають дедуктивними (див. дедукція, силогізм) та індуктивними.

Універсалії — загальні родові поняття. Питання про природу універсалій було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

Утилітаризм — етичне вчення, згідно з яким в основі моральних вчинків людини лежить вигода. Засновником утилітаризму є англійський мислитель І.Бентам.

Феномен — 1) у буденній мові — явище, унікальне в своєму роді; 2) у філософії — чуттєві дані, взяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця — це феномен. І

він бере його як самоданість. Для вченого ж це — явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

Феноменологія — 1) у філософії Гегеля розвиток формоутворень свідомості (феноменів) на шляху досягнення наукового рівня; 2) вчення Е.Гуссерля, який розробив новий метод дослідження феноменів.

Фетишизм — викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються не притаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади і т. ін.).

Філософія — світоглядно-теоретичне знання, спрямоване на осмислення універсальності, сутності світу та місце в ньому людини. Формами буття філософських знань є філософська ідея, філософське вчення, філософські школи, течії напрямки. Головний предмет філософії – відношення “людина-світ”. Різноманіття філософських питань і проблем знаходять своє вирішення і розгляд у системі структурних підрозділів філософії, зокрема: онтології, гносеології, соціальної філософії, філософські антропології, аксіології тощо. Функції філософії: світоглядна, гносеологічна, загально-методологічна, прогностична, аксіологічна, гуманістична, освітня тощо.

Філософія життя — напрям у т. з. некласичній філософії кінця XIX - початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники — Ніцше, Дільтей, Бергсон, Фрейд. Детальніше див. у тексті.

Філософія історії — філософська дисципліна, яка вивчає найбільш загальні закономірності історичного розвитку людства. Відомі схеми філософії історії Рєгеля, Маркса, Шпенглера та ін. Ці схеми носять дуже загальний характер і слабо пов'язані з фактичною історією і тому їх не слід розглядати як дороговкази до дії.

Філософія права — філософська дисципліна, яка дає обґрунтування права, вивчає його сутність і зв'язок з мораллю і політикою і аналізує різні правові концепції – природного права, історизму, позитивістську та ін.

Формалізація — метод пізнання, який полягає в передачі змісту формальними (знаковими) способами — графіками, формулами, мовою математики, діаграмами і т. ін. Формалізація

забезпечує зручне і ефективне використання знання. Протилежним до формалізації виступає інтерпретація (див. зміст і форма).

Цивілізація — в широкому розумінні те ж, що і культура; у вужчому розумінні певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки і т. ін. Представники філософії життя (Шпенглер) під цивілізацією розуміли раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), які легко передаються від народу до народу і є свідченням занепаду культури.

Цінність — значимість, яку люди надають речам чи явищам і яка лежить в основі ставлення до них (вибору, надання переваги і т. ін.). Цінність має місце лише в актах оцінки, коли ми вибираємо, вибудовуємо ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували нео-кантіанці (Ріккерт), М.Вебер, М.Шелер та ін.

Частина і ціле — категорії, в яких відображаються єдність і розчленованість речей і явищ. Ціле не є механічною сумою частин, воно породжує нову якість. Однак цілісність не слід розуміти як щось, що існує поза частинами. Категорії "частина" і "ціле" лежать в основі методів аналізу і синтезу.

Якість і кількість — категорії, які характеризують зовнішні буттєві визначеності речей. Якість – сукупність ознак, що вирізняють цю річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними. Кількість – відмінність речей однієї якості (вага, довжина і т. ін.) або міра сукупності речей однієї якості. За Гегелем, якість і кількість пов'язані в такий спосіб, що кількісні зміни на певній межі переростають в якісні. В марксизмі це один із законів діалектики.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії. Підручник. - К.:, 2000 – 368 с.
2. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
3. Горьський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996. – 285с.
4. Кульчинський О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен – Львів, 1995. – 164 с.
5. Причепій Є.М. Філософія : підручник – 3-тє вид., стер. / Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с.
6. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навчальний посібник. – К., 1996.
7. Філософія. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1991. – 456 с.
8. Історія філософії: Підручник /Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. - К.: Либідь, 2001. – 408 с.
9. Філософія. Підручник. / [Л. В. Губерський, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко та ін.]; за ред. І.В. Надольного. – [3-є вид.] - К.: Вікар, 2003.
10. Філософія. Підручник. / за ред. Заїченка Г.А. – К.; Вища школа, 1995. – 455с.
11. Чекаль Л.А., Черній А.М. Філософський практикум: Навчально-методичний посібник. – К.: Аграрна Наука, 1998. – 200 с.
12. Аристотель. Метафізика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т.1. – М., 1976.
13. Бэкон Ф. Новый органон // Бэкон Ф. Сочинения: В 2 т. Т. 2. – М., 1972.
14. Вольтер. Философские сочинения. – М., 1988.
15. Гоббс Т. Левиафан // Гоббс Т. Сочинения в 2-х томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1989.
16. Декарт Р. Рассуждения о методе // Декарт Р. Сочинения: В 2 т. Т.1. – М., 1989.
17. Лосев А.Ф. История античной философии в конспективном изложении. – М., 1998.

18. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии. – М.: Аграф, 1997.
19. Рассел Б. История западной философии: В 2 т. Т. 1. – М., 1993.
20. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М., 1998.

Додаткова

1. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К., 200. – 723 с.
2. Волинка Г.І. Філософія стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. – К.: Вища освіта, 2005.- 544 с.
3. Всемирная энциклопедия: Философия / [главн. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов]. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
4. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. – М., 1993.
5. Блинников Л.В. Краткий словарь философов. – М., 1994.
6. Історія філософії України. Підручник. / М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин І.В.Бичко та ін – К., 1994.
7. Історія філософії України. Хрестоматія: Навчальний посібник. / Упорядники: М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин І.В.Бичко та ін. – К., 1993.
8. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. Учебник для вузов. – М., 1996.
9. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен-Львів, 1995.
10. Людина і довкілля: у 2 кн. / Упорядн., автор вступних розділів, біогр. Довідок та коментарів В.С.Крисаченко. – К., 1995.
11. Мир философии. Книга для чтения. В 2 ч. – М., 1991.
12. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вузів. – К., 1995.
13. Новая философская энциклопедия. В. 4т. – М., 2000-2001.
14. Новейший философский словарь. – Минск, 2001.
15. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. – К., 2001.
16. Хрестоматия по философии: Учебное пособие. – М., 1998.
17. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Інформаційні ресурси

1. http://www.philosophy.univ.kiev.ua/ua/view/lib_cat_ph/6/6/6
2. <http://www.nbuv.gov.ua/node/123>
3. <http://filos-club.ru/autor/skorodumova/pubskor1/>.,
4. Бібліотека ім. В. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.
5. Інститут філософії ім. Г. Сковороди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.filosof.com.ua>.
6. Найвидатніші філософи світу та України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>.